مثنوی

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

اقبال

۱۹۳۶ء

مثنوی

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

اقبال

سنہ ۱۹۳۶ء

اشاعتِ اوّل : ۲ ہزار

فہرستِ مضامین

بخوانندۂ کتاب

سپاہِ تازہ برانگیزم از ولایتِ عشق
کہ در حرم خطرے از بغاوتِ خرد است

زمانہ ہیچ نداند حقیقتِ او را
جنوں قباست کہ موزوں بقامتِ خرد است

بآں مقام رسیدم چو در برش کردم
طوافِ بام و درِ من سعادتِ خرد است

گماں مبر کہ خرد را حساب و میزاں نیست
نگاہِ بندۂ مومن قیامتِ خرد است

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

تمہید

پیرِ رومی مرشدِ روشن ضمیر کاروانِ عشق و مستی را امیر

منزلش برتر ز ماہ و آفتاب خیمہ را از کہکشاں سازد طناب

نورِ قرآں درمیانِ سینہ اش جامِ جم شرمندہ از آئینہ اش

از نئے آں نے نوازِ پاک زاد باز شورے در نہادِ من فتاد

گفت جاں ہا محرمِ اسرار شد خاور از خوابِ گراں بیدار شد

جذبہ ہائے تازہ او را دادہ اند بند ہائے کہنہ را بکشادہ اند

جز تو اے دانائے اسرارِ فرنگ کس نکو ننشست در نارِ فرنگ

باش مانندِ خلیل اللہ مست ہر کہن بت خانہ را باید شکست

اُمتاں را زندگی جذبِ دروں
کم نظر ایں جذب را گوید جنوں

ہیچ قومے زیرِ چرخِ لاجورد
بے جنونِ ذوفنوں کارے نکرد

مومن از عزم و توکل قاہر است
گر ندارد ایں دو جوہر کافر است

خیر را او باز می داند ز شر
از نگاہش عالمے زیر و زبر

کوہسار از ضربتِ او ریز ریز
در گریبانش ہزاراں رستخیز

تا مے از میخانۂ من خوردہ
کہنگی را از تماشا بردہ

در چمن زی مثلِ بو مستور و فاش
در میانِ رنگ پاک از رنگ باش

عصرِ تو از رمزِ جاں آگاہ نیست
دینِ او جز حُبِّ غیر اللہ نیست

فلسفی ایں رمز کم فہمیدہ است
فکرِ او بر آب و گل پیچیدہ است

دیدہ از قندیلِ دل روشن نکرد
پس ندید الا کبود و سرخ و زرد

اے خوش آں مردے کہ دل باکس نداد

بندِ غیر اللہ را از پا کشاد

سرِّ شیری را نہ فہمد گاو و میش / جز بہ شیراں کم بگو اسرارِ خویش

با حریفِ سفلہ نتواں خورد مے / گرچہ باشد پادشاہِ روم و رے

یوسفِ ما را اگر گرگے برد / بہ کہ مردے ناکسے او را خرد

اہلِ دنیا بے تخیل بے قیاس / بوریا بافانِ اطلس ناشناس

اعجمی مردے چہ خوش شعرے سرود / سوزد از تاثیرِ او جاں در وجود

"نالۂ عاشق بگوشِ مردمِ دنیا

بانگِ مسلمانی و دیارِ فرنگ است"

معنئ دین و سیاست باز گوے / اہلِ حق را زیں دو حکمت باز گوے

"غم خورد و نانِ غم افزایاں مخور (رومی) زانکه عاقل غم خورد کودک شکر"

خرقهٔ خود بار است بر دوشِ فقیر چوں صبا جز بوئے گل ساماں مگیر

قلزمی؟ با دشت و در پیہم ستیز
شبنمی؟ خود را بہ گلبرگے بریز

سرِّ حق بر مردِ حق پوشیده نیست روحِ مومن ہیچ میدانی که چیست

قطرهٔ شبنم که از ذوقِ نمود عقدهٔ خود را بدستِ خود کشود

از خودی اندر ضمیرِ خود نشست رختِ خویش از خلوتِ افلاک بست

رخ سوئے دریائے بے پایاں نکرد خویشتن را در صدف پنہاں نکرد

اندر آغوشِ سحر یک دم تپید
تا بکامِ غنچهٔ نورس چکید

خطاب بہ مہرِ عالمتاب

ای امیرِ خاور ای مہرِ منیر
می کنی ہر ذرہ را روشن ضمیر

از تو این سوز و سرور اندر وجود
از تو ہر پوشیدہ را ذوقِ نمود

می رود روشن تر از دستِ کلیم
زورقِ زرّینِ تو در جوئے سیم

پرتوِ تو ماہ را مہتاب داد
لعل را اندر دلِ سنگ آب داد

لالہ را سوزِ درون از فیضِ تست
در رگِ او موجِ خون از فیضِ تست

نرگسان صد پردہ را بر می درد
تا نصیبی از شعاعِ تو برد

خوش بیا صبحِ مراد آوردہ
ہر شجر را نخلِ سینا کردہ

نرگسان : مزید علیہ نرگس

توفروغِ صبح و من پایانِ روز | در ضمیرِ من چراغے برفروز
تیرہ خاکم را سراپا نور کن | در تجلی ہائے خود مستور کن
تا بروز آرم شبِ افکارِ شرق | برفروزم سینۂ احرارِ شرق
از نوائے پختہ سازم خام را | گردشِ دیگر دہم ایّام را
فکرِ شرق آزاد گردد از فرنگ | از سرودِ من بگیرد آب و رنگ
زندگی از گرمیٔ ذکر است و بس | حریّت از عفّتِ فکر است و بس
چوں شود اندیشۂ قومے خراب | ناسرہ گردد بدستش سیمِ ناب
میرد اندر سینہ اش قلبِ سلیم | در نگاہِ او کج آید مستقیم
برکراں از حرب و ضربِ کائنات | چشمِ او اندر سکوں بیند حیات

ناسرہ: کھوٹی

موج از دریاش کم گردد بلند　　　گوہرِ او چوں خزف نا ارجمند

پس نخستیں بایدش تطہیرِ فکر

بعد ازاں آساں شود تعمیرِ فکر

تطہیر : پاک کرنا

حکمتِ کلیمی

تا نبوّت حکمِ حق جاری کند — پشتِ پا بر حکمِ سلطاں می زند
در نگاہش قصرِ سلطاں کہنہ دیر — غیرتِ او بر نتابد حکمِ غیر
پختہ سازد صحبتش ہر خام را — تازہ غوغائے دہد ایّام را
درسِ او اللہ بس باقی ہوس — تا نیفتد مردِ حق در بندِ کس
از نمِ او آتش اندر شاخِ تاک — در کفِ خاک از دمِ او جانِ پاک
معنیٔ جبریل و قرآن است او — فطرۃ اللہ را نگہبان است او
حکمتش برتر ز عقلِ ذو فنون — از ضمیرش امّتے آید بروں

پشت پا زدن : ٹھکرا دینا

حکمرانے بے نیاز از تخت و تاج
بے کلاہ و بے سپاہ و بے خراج

از نگاہش فرودیں خیزد زدے
دُرد ہر خُم تلخ تر گردد زمے

اندر آہِ صبحگاہِ او حیات
تازہ از صبحِ نمودش کائنات

بحر و بر از زورِ طوفانش خراب
در نگاہِ او پیامِ انقلاب

درسِ لا خوف علیھم می دہد
تا دلے در سینۂ آدم نہد

عزم و تسلیم و رضا آموزدش
در جہاں مثلِ چراغ افروزدش

من نمیدانم چہ افسوں می کند
روح را در تن دگرگوں می کند

صحبتِ او ہر خزف را دُر کند
حکمتِ او ہر تہی را پُر کند

لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ: تلمیح بآیۂ قرآنی لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ یعنی مومن خوف و غم سے پاک ہیں۔

بندۂ درماندہ را گوید کہ خیز — ہر کہن معبود را کن ریز ریز
مردِ حق! افسونِ ایں دیرِ کہن — از دو حرفِ ربی الاعلیٰ شکن
فقر خواہی از تہی دستی منال — عافیت در حال و نے در جاہ و مال
صدق و اخلاص و نیاز و سوز و درد — نے زر و سیم و قماشِ سرخ و زرد
بگذر از کاؤس و کے اے زندہ مرد — طوفِ خود کن گردِ ایوانے مگرد
از مقامِ خویش دور افتادہٖ — کرگسی کم کن کہ شاہیں زادہٖ
مرغک اندر شاخسارِ بوستاں — بر مرادِ خویش بندد آشیاں
تو کہ داری فکرتِ گردوں مسیر — خویش را از مرغکے کمتر مگیر
دیگر ایں نُہ آسماں تعمیر کن — بر مرادِ خود جہاں تعمیر کن
چوں فنا اندر رضائے حق شود — بندۂ مومن قضائے حق شود

چار سوے با فضائے نیلگوں — از ضمیرِ پاکِ او آید بروں

در رضائے حق فنا شو چوں سلف — گوہر خود را بروں آر از صدف

در ظلامِ ایں جہانِ سنگ و خشت — چشمِ خود روشن کن از نورِ سرشت

تا نہ گیری از جلالِ حق نصیب — ہم نیابی از جمالِ حق نصیب

ابتدائے عشق و مستی قاہری است — انتہائے عشق و مستی دلبری است

مردِ مومن از کمالاتِ وجود — او وجود و غیرِ او ہر شے نمود

گر بگیرد سوز و تاب از لا الٰہ

جز بکامِ او نہ گردد مہر و مہ

حکمتِ فرعونی

حکمتِ اربابِ دیں کردم عیاں
حکمتِ اربابِ کیں را ہم بداں

حکمتِ اربابِ کیں مکر است و فن
مکر و فن؟ تخریبِ جاں تعمیرِ تن!

حکمتے از بندِ دیں آزادۂ
از مقامِ شوق دور افتادۂ

مکتب از تدبیرِ او گیرد نظام
تا بکامِ خواجہ اندیشد غلام!

شیخِ ملّت با حدیثِ دلنشیں
بر مرادِ او کند تجدیدِ دیں

از دمِ او وحدتِ قومے دو نیم
کس حریفش نیست جز چوبِ کلیم

وائے قومے کشتۂ تدبیرِ غیر
کارِ او تخریبِ خود تعمیرِ غیر

می شود در علم و فن صاحب نظر
از وجودِ خود نگردد با خبر!

نقشِ حق را از نگینِ خود سُتُرد   در ضمیرش آرزوہا زاد و مُرد
بے نصیب آمد ز اولادِ غیور   جاں بہ تن چوں مردۂ در خاکِ گور
از حیا بیگانہ پیرانِ کہن   نوجواناں چوں زناں مشغولِ تن
در دلِ شاں آرزوہا بے ثبات   مردہ زایند از بطونِ اُمّہات
دخترانِ او بزلفِ خود اسیر   شوخ چشم و خود نما و خردہ گیر
ساختہ، پرداختہ، دل باختہ   ابرواں مثلِ دو تیغِ آختہ
ساعدِ سیمینِ شاں عیشِ نظر   سینۂ ماہی بموج اندر نگر
ملّتے خاکسترِ او بے شرر   صبحِ او از شامِ او تاریک تر
ہر زماں اندر تلاشِ ساز و برگ   کارِ او فکرِ معاش و ترسِ مرگ

بطون: جمع بطن، پیٹ   اُمّہات: جمع اُم، مادر

منعمانِ او بخیل و عیش دوست　　غافل از مغز اند و اندر بندِ پوست

قوتِ فرماں روا معبودِ او　　در زیانِ دین و ایماں سودِ او

از حدِ امروزِ خود بیروں نجست　　روزگارش نقشِ یک فردا نه بست

از نیاگاں دفترے اندر بغل　　الاماں از گفته ہائے بے عمل!

دینِ او عہد و وفا بستن بغیر　　یعنی از خشتِ حرم تعمیرِ دیر

آه قومے دل ز حق پرداخته

مُرد و مرگِ خویش را نشناخته

لَا اِلٰہَ اِلَّا اللہ

نکتہ می گویم از مردانِ حال — امتاں را 'لا' جلال 'الا' جمال

لا و الا احتسابِ کائنات — لا و الا فتحِ بابِ کائنات

ہر دو تقدیرِ جہانِ کاف و نوں — حرکت از لا زاید از الا سکوں

تا نہ رمزِ لا الٰہ آید بدست — بندِ غیر اللہ را نتواں شکست

در جہاں آغازِ کار از حرفِ لاست — ایں نخستیں منزلِ مردِ خداست

ملتے کز سوزِ او یک دم تپید — از گلِ خود خویش را باز آفرید

پیشِ غیر اللہ لا گفتن حیات — تازہ از ہنگامۂ او کائنات

از جنونش ہر گریباں چاک نیست — در خورِ ایں شعلہ ہر خاشاک نیست

جذبۂ او در دلِ یک زنده مرد   می کند صد رہ نشیں را رہ نورد
بنده را با خواجه خواہی در ستیز؟   تخمِ لا در مشتِ خاکِ او بریز
ہر کرا ایں سوز باشد در جگر   ہوش از ہولِ قیامت بیشتر
لا مقامِ ضربہائے پے بہ پے   ایں غوِ رعد است نے آوازِ نے
ضربِ او ہر بود را سازد نبود
تا بروں آئی زگردابِ وجود
با تو می گویم ز ایامِ عرب   تا بدانی پختہ و خامِ عرب
ریز ریز از ضربِ او لات و منات   در جہات آزاد از بندِ جہات
ہر قبائے کہنہ چاک از دستِ او   قیصر و کسریٰ ہلاک از دستِ او

غو رعد: بجلی کی کڑک

گاہ دشت از برق و بارانش بدرد | گاہ بحر از زورِ طوفانش بدرد
عالمے در آتش او مثلِ خس | این ہمہ ہنگامۂ لا بود و بس
اندرین دیرِ کہن پیہم تپید | تا جہانے تازہ آمد پدید
بانگِ حق از صبح خیزیہائے اوست | ہر چہ ہست از تخم ریزیہائے اوست
اینکہ شمعِ لالہ روشن کردہ اند | از کنارِ جوئے او آوردہ اند

لوحِ دل از نقشِ غیر اللہ شُست
از کفِ خاکش دو صد ہنگامہ رُست

ہم چنان بینی کہ در دورِ فرنگ | بندگی با خواجگی آمد بجنگ
روس را قلب و جگر گردید خوں | از ضمیرش حرفِ لا آمد بروں
آن نظامِ کہنہ را برہم زد است | تیز نیشے بر رگِ عالم زد است

کردہ ام اندر مقاماتش نگہ
لا سلاطین، لا کلیسا، لا الٰہ

فکرِ او در تُندِ بادِ لا بماند
مرکبِ خود را سُوئے الا نراند

آیدش روزے کہ از زورِ جنوں
خویش را زیں تند باد آرد بروں

در مقامِ لا نیاساید حیات
سوئے الا می خرامد کائنات

لا و الا سازو برگِ اُمّتاں
نفیِ بے اثبات مرگِ اُمّتاں

در محبّت پختہ کے گردد خلیل
تا نگردد لا سوے الا دلیل

اے کہ اندر حجرہ ہا سازی سخن
نعرۂ لا پیشِ نمرودے بزن

ایں کہ می بینی نیرزد با دو جو
از جلالِ لا الٰہ آگاہ شو

ہر کہ اندر دستِ او شمشیرِ لا ست
جملہ موجودات را فرمانروا ست

دلیل : راہ نما

فقر

چیست فقر اے بندگانِ آب و گل
یک نگاہِ راہ بیں، یک زندہ دل

فقر کارِ خویش را سنجیدن است
بر دو حرفِ لا الٰہ پیچیدن است

فقر خیبر گیر با نانِ شعیر
بستۂ فتراکِ او سلطان و میر

فقر ذوق و شوق و تسلیم و رضاست
ما امینیم ایں متاعِ مصطفےٰ ست

فقر بر کرّوبیاں شبخوں زند
بر نوامیسِ جہاں شبخوں زند

بر مقامِ دیگر اندازد ترا
از زجاج الماس می سازد ترا

برگ و سازِ او ز قرآنِ عظیم
مردِ درویشے نہ گنجد در گلیم

نوامیس: جمع ناموس، مراد قدرت کی پوشیدہ قوتوں سے ہے۔

گرچہ اندر بزم کم گوید سخن
یک دمِ او گرمیٔ صد انجمن

بے پراں را ذوقِ پروازے دہد
پشہ را تمکینِ شہبازے دہد

با سلاطیں در فتد مردِ فقیر
از شکوہِ بوریا لرزد سریر

از جنوں می افگند ہوئے بہ شہر
وارہاند خلق را از جبر و قہر

می نگیرد جز بآں صحرا مقام
کاندرو شاہیں گریزد از حمام

قلبِ او را قوت از جذب و سلوک
پیشِ سلطاں نعرۂ او لا ملوک

آتشِ ما سوزناک از خاکِ او
شعلہ ترسد از خس و خاشاکِ او

بر نیفتد ملتے اندر نبرد
تا درو باقیست یک درویش مرد

آبروئے ما ز استغنائے اوست
سوزِ ما از شوقِ بے پروائے اوست

خویشتن را اندریں آئینہ بیں
تا ترا بخشند سلطانِ مبیں

حکمتِ دیں دل نوازی ہائے فقر

قوتِ دیں بے نیازی ہائے فقر

مومناں را گفت آں سلطانِ دیں
'مسجدِ من ایں ہمہ روئے زمیں'

الاماں از گردشِ نُہ آسماں
مسجدِ مومن بدستِ دیگراں

سخت کوشد بندۂ پاکیزہ کیش
تا بگیرد مسجدِ مولائے خویش

اے کہ از ترکِ جہاں گوئی مگو
ترکِ ایں دیرِ کہن تسخیرِ او

راکبش بودن از و وارستن است
از مقامِ آب و گل برجستن است

صیدِ مومن ایں جہانِ آب و گل
باز را گوئی کہ صیدِ خود بہل؟

مسجدِ من ایں الخ: تلمیح ہے حضور رسالت مآبؐ کی ایک مشہور حدیث کی طرف جس میں ارشاد ہے کہ تمام روئے زمین میری مسجد ہے۔

حل نشد این معنیٔ مشکل مرا   شاہیں از افلاک بگریزد چرا

وائے آں شاہیں کہ شاہینی نکرد   مرغکے از چنگِ او نامد بدرد

در کنامے ماند زار و سرنگوں

پر نہ زد اندر فضائے نیلگوں

فقرِ قرآں احتسابِ ہست و بود   نے ربابِ و مستی و رقص و سرود

فقرِ مومن چیست؟ تسخیرِ جہات   بندہ از تاثیرِ او مولا صفات

فقرِ کافر خلوتِ دشت و دراست   فقرِ مومن لرزۂ بحر و براست!

زندگی آں را سکونِ غار و کوہ   زندگی ایں را ز مرگِ باشکوہ!

آں خدا را جستن از ترکِ بدن   ایں خودی را بر فسانِ حق زدن

آں خودی را کشتن و واسوختن   ایں خودی را چوں چراغ افروختن

کنام : باز کے رہنے کی جگہ

فقر چوں عریاں شود زیرِ سپہر　　از نہیبِ او بلرزد ماہ و مہر

فقرِ عریاں گرمیٔ بدر و حنین　　فقرِ عریاں بانگِ تکبیرِ حسینؓ

فقر را تا ذوقِ عریانی نماند

آں جلال اندر مسلمانی نماند

وائے ما اے وائے ایں دیرِ کہن　　تیغِ لا در کف نہ تو داری نہ من

دل ز غیر اللہ بہ پرداز اے جواں　　ایں جہانِ کہنہ در باز اے جواں

تا کجا بے غیرتِ دیں زیستن　　اے مسلماں مُردن است ایں زیستن

مردِ حق باز آفریند خویش را　　جز بہ نورِ حق نہ بیند خویش را

بر عیارِ مصطفےٰ خود را زند

تا جہانے دیگرے پیدا کند

آہ زاں قومے کہ از پا برفتاد | میر و سلطان زاد و درویشے نزاد
داستانِ او مپرس از من کہ من | چوں بگویم آنچہ ناید در سخن
در گلویم گریہ ھا گردد گرہ | ایں قیامت اندرونِ سینہ بہ!
مسلمِ ایں کشور از خود ناامید | عمرہا شد با خدا مردے ندید
لاجرم از قوتِ دیں بدظن است | کاروانِ خویش را خود رہزن است
از سہ قرن ایں امتِ خوار و زبوں | زندہ بے سوز و سرورِ اندروں
پست فکر و دوں نہاد و کور ذوق | مکتب و ملائے او محرومِ شوق
زشتیٔ اندیشہ او را خوار کرد | افتراق او را ز خود بیزار کرد
تا نداند از مقام و منزلش | مُرد ذوقِ انقلاب اندر دلش

قرن : صدی | افتراق : پراگندگی

طبعِ او بے صحبتِ مردِ خبیر — خستہ و افسردہ و حق ناپذیر

بندۂ رد کردۂ مولاست او — مفلس و قلّاش و بے پرواست او

نے بکف مالے کہ سلطانے برد — نے بدل نورے کہ شیطانے برد

شیخِ او لُردِ فرنگی را مرید — گرچہ گوید از مقامِ بایزید

گفت دیں را رونق از محکومی است — زندگانی از خودی محرومی است

دولتِ اغیار را رحمت شمُرد
رقص ہا گردِ کلیسا کرد و مُرد

اے تہی از ذوق و شوق و سوز و درد — می شناسی عصرِ ما با ما چہ کرد!

عصرِ ما ما را ز ما بیگانہ کرد — از جمالِ مصطفیٰ بیگانہ کرد

لُرد: انگریزی لفظ لارڈ کا مفرس

سوزِ او تا از میانِ سینه رفت　　جوہرِ آئینه از آئینه رفت

باطنِ این عصر را نشناختی　　دادِ اول خویش را درباختی

تا دماغ تو به پیچاپیش فتاد　　آرزوئے زندہ در دل نزاد

احتسابِ خویش کن از خود مرو　　یک دو دم از غیرِ خود بیگانه شو

تا کجا این خوف و وسواس و ہراس　　اندر این کشور مقامِ خودشناس

این چمن دارد بسے شاخِ بلند　　برنگوں شاخ آشیانِ خود مبند

نغمه داری در گلو اے بے خبر　　جنسِ خود بشناس و بازاغاں مپر

خویشتن را تیزیٔ شمشیر ده　　باز خود را در کفِ تقدیر ده

اندرونِ تست سیلِ بے پناه　　پیشِ او کوہِ گراں مانندِ کاه

دادِ اول الخ : یعنی تو نے اپنے آپ کو پہلے ہی داؤ میں ہار دیا۔

بسمل را تمکیں ز نا آسودن است
یک نفس آسودنش نابودن است

من نہ ملّا، نے فقیہِ نکتہ ور
نے مرا از فقر و درویشی خبر

در رہِ دیں تیز بین و سست گام
پختہء من خام و کارم ناتمام

تا دلِ پر اضطرابم دادہ اند
یک گرہ از صد گرہ بکشادہ اند

از تب و تابم نصیبِ خود بگیر
بعد ازیں ناید چو من مردِ فقیر

تمکیں : وقار، شان و شوکت

مردِ حُر

مردِ حُر محکم ز وردِ لاتخف | ما بمیداں سر بجیب، او سر بکف
مردِ حُر از لا الٰہ روشن ضمیر | می نہ گردد بندۂ سلطان و میر
مردِ حُر چوں اشتراں بارے برد | مردِ حُر بارے برد خارے خورد
پائے خود را آں چناں محکم نہد | نبضِ رہ از سوزِ او بر می جہد
جانِ او پایندہ تر گردد ز موت | بانگ تکبیرش بروں از حرف و صوت
ہر کہ سنگِ راہ را داند زجاج | گیرد آں درویش از سلطاں خراج
گرمیٔ طبعِ تو از صہبائے اوست | جوئے تو پروردۂ دریائے اوست

لاتخف : تلمیح آیہ قرآنی کی طرف یعنی خوف نہ کر۔

پادشاہاں در قباہائے حریر | زرد رو از سہمِ آں عریاں فقیر
سرِّ دیں ما را خبر او را نظر | او درونِ خانہ ما بیرونِ در
ما کلیسا دوست ، ما مسجد فروش ! | او ز دستِ مصطفیٰ پیمانہ نوش
نے مغاں را بندۂ نے ساغر بدست | ما تہی پیمانہ او مستِ الست
چہرۂ گل از نمِ او احمر است | ز آتشِ ما دودِ او روشن تر است !
دارد اندر سینہ تکبیرِ اُمم | در جبینِ اوست تقدیرِ اُمم
قبلۂ ما گہ کلیسا گاہ دیر | او نخواہد رزقِ خویش از دستِ غیر
ما ہمہ عبدِ فرنگ او عبدہٗ | او نگنجد در جہانِ رنگ و بو
صبح و شامِ ما بہ فکرِ ساز و برگ | آخرِ ما چیست ؟ تلخیہائے مرگ !
در جہانِ بے ثبات او را ثبات | مرگ او را از مقاماتِ حیات !

اہلِ دل از صحبتِ ما مضمحل　　گل ز فیضِ صحبتش دارائے دل
کارِ ما وابستۂ تخمین و ظن　　او ہمہ کردار و کم گوید سخن
ما گدایاں کوچہ گرد و فاقہ مست　　فقرِ او از لا الٰہ تیغے بدست
ما پرِ کاہے اسیرِ گرد باد　　ضربتش از کوہِ گراں جوئے کشاد
محرمِ او شو ز ما بیگانہ شو　　خانہ ویراں باش و صاحب خانہ شو
شکوہ کم کن از سپہرِ گرد گرد　　زندہ شو از صحبتِ آں زندہ مرد
صحبت از علمِ کتابی خوش تر است　　صحبتِ مردانِ حُر آدم گر است
مردِ حُر دریائے ژرف و بے کراں　　آب گیر از بحر و نے از ناوداں
سینۂ ایں مرد می جوشد چو دیگ　　پیشِ او کوہِ گراں یک تودہ ریگ!

ژرف : عمیق، گہرا　　ناوداں : پرنالہ

بروزِ صلح آں برگ و سازِ انجمن
ہم چو بادِ فرودیں اندر چمن

روزِ کیں آں محرمِ تقدیرِ خویش
گورِ خود می کند از شمشیرِ خویش!

اے سرت گردم گریز از ما چو تیر
دامنِ او گیر و بے تابانہ گیر

می نہ روید تخمِ دل از آب و گل
بے نگاہے از خداوندانِ دل

اندر ایں عالم نیرزی با خسے
تا نیاویزی بدامانِ کسے!

دراسرارِ شریعت

نکتہ ہا از پیرِ روم آموختم
خویش را در حرفِ او واسوختم

'مال را گر بہرِ دیں باشی حمول
(رومی) نعم مالٌ صالحٌ گوید رسول'

گر نداری اندر این حکمت نظر
تو غلام و خواجۂ تو سیم و زر

از تہی دستاں کشادِ امتاں
از چنیں منعم فسادِ امتاں

جدت اندر چشمِ او خوار است و بس
کہنگی را او خریدار است و بس

در نگاہش ناصواب آمد صواب
ترسد از ہنگامہ ہائے انقلاب

نعم مالٌ صالحٌ: حدیثِ نبوی، مطلب یہ ہے کہ اگر مال و دولت دینی امور پر خرچ کرنے کے لئے جمع کیا جائے، تو وہ مال صالح ہے۔

خواجہ نانِ بندۂ مزدور خورد　　آبروئے دخترِ مزدور برد

در حضورش بندہ می نالد چو نے　　بر لبِ او نالہ ہائے پے بہ پے

نے بجامش بادہ و نے در سبوست　　کاخ ہا تعمیر کرد و خود بکوست

اے خوش آں منعم کہ چوں درویش زیست
در چنیں عصرے خدا اندیش زیست

تا ندانی نکتۂ اکلِ حلال　　بر جماعت زیستن گرد و وبال

آہ یورپ زیں مقام آگاہ نیست　　چشم او ینظر بنور اللہ نیست

او نداند از حلال و از حرام　　حکمتش خام است و کارش ناتمام

ینظر بنور اللہ: تلمیح ہے حدیث نبوی کی طرف جس کا مطلب یہ ہے کہ مومن اللہ کے نور سے دیکھتا ہے۔

اُمّتے بر اُمّتے دیگر چرد | دانہ ایں می کارد آں حاصل برد
از ضعیفاں ناں ربودن حکمت است | از تنِ شاں جاں ربودن حکمت است
شیوۂ تہذیبِ نو آدم دری است | پردۂ آدم دری سوداگری است
ایں بنوک ایں فکرِ چالاک یہود | نورِ حق از سینۂ آدم ربود
تا تہ و بالا نہ گردد ایں نظام
دانش و تہذیب و دیں سودائے خام
آدمی اندر جہانِ خیر و شر | کم شناسد نفعِ خود را از ضرر
کس نداند زشت و خوبِ کار چیست | جادۂ ہموار و ناہموار چیست

بنوک: بنک کی جمع، عربوں نے اس انگریزی لفظ کو معرب کر لیا ہے -

شرع برخیزد ز اعماقِ حیات — روشن از نورش ظلامِ کائنات

گر جہاں داند حرامش را حرام — تا قیامت پختہ ماند ایں نظام

نیست ایں کارِ فقیہاں اے پسر — با نگاہے دیگرے او را نگر

حکمش از عدل است و تسلیم و رضاست — بیخ او اندر ضمیرِ مصطفیٰ است

از فراق است آرزو ہا سینہ تاب — تو نمانی چوں شود او بے حجاب

از جدائی گرچہ جاں آید بلب — وصلِ او کم جو رضائے او طلب

مصطفیٰ داد از رضائے او خبر — نیست در احکامِ دیں چیزے دگر

تختِ جم پوشیدہ زیرِ بوریاست — فقر و شاہی از مقاماتِ رضاست

حکمِ سلطاں گیر و از حکمش منال — روزِ میداں نیست روزِ قیل و قال

اعماق : جمع عمق ، گہرائی

تا توانی گردن از حکمش مپیچ تا نہ پیچد گردن از حکمِ تو ہیچ

از شریعت اَحْسَنُ التقویم شو

وارثِ ایمانِ ابراہیم شو

پس طریقت چیست اے والاصفات شرع را دیدن بہ اعماقِ حیات

فاش می خواہی اگر اسرارِ دیں جز بہ اعماقِ ضمیرِ خود مبیں

گر نہ بینی، دینِ تو مجبوری است این چنیں دیں از خدا مہجوری است

بندہ تا حق را نہ بیند آشکار بر نمی آید ز جبر و اختیار

تو یکے در فطرتِ خود غوطہ زن مردِ حق شو بر ظن و تخمین متن

احسن التقویم: تلمیح ہے آیہ قرآنی کی طرف، جس کا مطلب یہ ہے کہ وجود انسانی کی ساخت نہایت احسن طریق پر ہوئی ہے۔

تا به بینی زشت و خوبِ کار چیست　　اندر این نُہ پردهٔ اسرار چیست

هر که از سرّ نبی گیرد نصیب　　هم به جبریلِ امیں گردد قریب

اے که می نازی به قرآنِ عظیم　　تا کجا در حجره می باشی مقیم

در جهاں اسرارِ دیں را فاش کن　　نکتهٔ شرعِ مبیں را فاش کن

کس نگردد در جهاں محتاجِ کس　　نکتهٔ شرعِ مبیں این است و بس

مکتب و ملا سخن ها ساختند　　مومناں این نکته را نشناختند

زنده قومے بود از تاویل مُرد　　آتشِ او در ضمیرِ او فسُرد

صوفیانِ باصفا را دیده ام　　شیخِ مکتب را نکو سنجیده ام

عصرِ من پیغمبرے هم آفرید　　آنکه در قرآں بغیر از خود ندید

هر یکے دانائے قرآن و خبر　　در شریعت کم سواد و کم نظر

عقل و نقل افتادہ در بندِ ہوس　　منبرِ شاں منبرِ کاک است و بس

زیں کلیماں نیست امید کشود　　آستیں ہا بے یدِ بیضا چہ سود؟

کارِ اقوام و ملل تاید درست

از عمل بنما کہ حق در دستِ تست

منبرِ کاک: کاک ایک قسم کی چھوٹی سی روٹی ہے۔ منبرِ کاک اس چوبی میز کو کہتے ہیں جس پر نان بائی روٹی رکھ کر بیچتا ہے۔

اشکے چند بر افتراقِ ہندیاں

اے ہمالہ! اے اٹک! اے رودِ گنگ   زیستن تا کے چناں بے آب و رنگ

پیر مرداں از فراست بے نصیب   نوجواناں از محبت بے نصیب

شرق و غرب آزاد و ما نخچیرِ غیر   خشتِ ما سرمایۂ تعمیرِ غیر

زندگانی بر مرادِ دیگراں   جاوداں مرگ است نے خوابِ گراں

نیست ایں مرگے کہ آید ز آسماں   تخمِ او می بالد از اعماقِ جاں

صیدِ او نے مردہ شو خواہد نہ گور   نے ہجومِ دوستاں از نزد و دور

جامۂ کس در غمِ او چاک نیست   دوزخِ او آں سوئے افلاک نیست

در ہجومِ روزِ حشر او را مجو   ہست در امروز او فردائے او

ہر کہ ایں جا دانہ کشت ایں جا درود   پیشِ حق آں بندہ را بردن چہ سود
اُمّتے کز آرزو نیشے نہ خورد   نقشِ او را فطرت از گیتی سترد
اعتبارِ تخت و تاج از ساحری است   سخت چوں سنگ ایں زجاج از ساحری است
در گذشت از حکمِ ایں سحرِ مبیں   کافری از کفر و دینداری ز دیں
ہندیاں با یک دگر آویختند   فتنہ ہائے کہنہ باز انگیختند
تا فرنگی قومے از مغرب زمیں   ثالث آمد در نزاعِ کفر و دیں

کس نداند جلوۂ آب از سراب

انقلاب اے انقلاب اے انقلاب!

اے ترا ہر لحظہ فکرِ آب و گل   از حضورِ حق طلب یک زندہ دل
آشیانش گرچہ در آب و گل است   نُہ فلک سرگشتۂ ایں یک دل است

تا نہ پنداری کہ از خاک است او　　از بلندی ہائے افلاک است او

این جہان او را حریمِ کوئے دوست　　از قبائے لالہ گیرد بوئے دوست

ہر نفس با روزگار اندر ستیز　　سنگِ رہ از ضربتِ او ریز ریز

آشنائے منبر و دار است او　　آتشِ خود را نگہدار است او

آب جوے و بحر یا دارد ببر　　می دہد موجش ز طوفانے خبر

زندہ و پایندہ بے نانِ تنور　　میرد آں ساعت کہ گردد بے حضور

چوں چراغ اندر شبستانِ بدن　　روشن از وے خلوت و ہم انجمن

این چنیں دل خودنگر اللہ مست　　جز بہ درویشی نمی آید بدست

اے جواں دامانِ او محکم بگیر

در غلامی زادہ آزاد میر

سیاسیاتِ حاضرہ

می کند بندِ غلاماں سخت تر
حرّیت می خواند او را بے بصر

گرمیٔ ہنگامۂ جمہور دید
پردہ بر روئے ملوکیت کشید

سلطنت را جامعِ اقوام گفت
کارِ خود را پختہ کرد و خام گفت

در فضایش بال و پر نتواں کشود
با کلیدش ہیچ درِ نتواں کشود

گفت با مرغِ قفس "اے دردمند
آشیاں در خانۂ صیاد بند

ہر کہ سازد آشیاں در دشت و مرغ
او نباشد ایمن از شاہین و چرغ"

از فسونش مرغِ زیرک دانہ مست
نالہ ہا اندر گلوئے خود شکست

حرّیت خواہی بہ پیچاکش میفت
تشنہ میرو برنمِ تاکش میفت

الحذر از گرمئ گفتارِ او — الحذر از حرفِ پہلو دارِ او

چشم ہا از سرمہ اش بے نور تر — بندۂ مجبور ازو مجبور تر

از شرابِ ساتگینش الحذر — از قمارِ بد نشینش الحذر

از خودی غافل نہ گردد مردِ حُر — حفظِ خود کن حبِّ افیونش مخور

پیشِ فرعوناں بگو حرفِ کلیم
تا کند ضربِ تو دریا را دو نیم

داغم از رسوائیِ ایں کارواں — در امیرِ او ندیدم نورِ جاں

تن پرست و جاہ مست و کم نگہ — اندرونش بے نصیب از لا الہ

در حرم زاد و کلیسا را مرید — پردۂ ناموسِ ما را بر درید

پہلو دار: ایسی بات جس کے کئی معانی نکل سکتے ہوں۔ ساتگین: پیالہ

دامنِ او را گرفتن ابلہی است — سینۂ او از دلِ روشن تہی است

اندریں رہ تکیہ بر خود کن کہ مرد — صیدِ آہو با سگِ کورے نکرد

آہ از قومے کہ چشم از خویش بست — دل بہ غیر اللہ داد، از خود گسست

تا خودی در سینۂ ملّت بمرد — کوہ کاہی کرد و باد او را ببرد

گرچہ دارد لا الٰہ اندر نہاد — از بطونِ او مسلمانے نزاد

آنکہ بخشد بے یقیناں را یقیں — آنکہ لرزد از سجودِ او زمیں

آنکہ زیرِ تیغ گوید لا الٰہ — آنکہ از خونش بروید لا الٰہ

آں سرور آں سوزِ مشتاقی نماند — در حرم صاحب دلے باقی نماند

اے مسلماں اندریں دیرِ کہن — تا کجا باشی بہ بندِ اہرمن

جہد با توفیق و لذّت در طلب — کس نیابد بے نیازِ نیم شب

زیستن تا کے بہ بحر اندر چو خس

سخت شو چوں کوہ از ضبطِ نفس

گرچہ دانا حالِ دل با کس نگفت | از تو دردِ خویش نتوانم نہفت
تا غلامم در غلامی زادہ ام | ز آستانِ کعبہ دور افتادہ ام
چوں بنامِ مصطفیٰ خوانم درود | از خجالت آب می گردد وجود
عشق می گوید کہ "اے محکومِ غیر | سینۂ تو از بتاں مانندِ دیر

تا نداری از محمد رنگ و بو

از درودِ خود میالا نامِ اوؐ

از قیامِ بے حضورِ من مپرس | از سجودِ بے سرورِ من مپرس
جلوۂ حق گرچہ باشد یک نفس | قسمتِ مردانِ آزاد است و بس

مردے آزادے چو آید در سجود
در طوافش گرم رو چرخِ کبود

ما غلاماں از جلالش بے خبر
از جمالِ لازوالش بے خبر

از غلامے لذتِ ایماں مجو
گرچہ باشد حافظِ قرآں مجو

مومن است و پیشۂ او آزری است
دین و عرفانش سراپا کافری است

در بدن داری اگر سوزِ حیات
ہست معراجِ مسلماں در صلوٰت

ور نداری خونِ گرم اندر بدن
سجدۂ تو نیست جز رسمِ کہن

عیدِ آزاداں شکوہِ ملک و دیں
عیدِ محکوماں ہجومِ مومنیں!

ہست معراجِ مسلماں الخ: تلمیح حدیث حضور رسالت مآبؐ کی طرف، جس کا مطلب یہ ہے کہ نماز معراج ہے مردِ مومن کے لئے۔

حرفے چند با اُمّت عربیہ

اے در و دشتِ تو باقی تا ابد
نعرۂ لاقیصر و کسریٰ کہ زد؟

در جہانِ نزد و دور و دیر و زود
اولیں خوانندۂ قرآں کہ بود؟

رمزِ الا اللہ کرا آموختند؟
ایں چراغِ اوّل کجا افروختند؟

علم و حکمت ریزۂ از خوانِ کیست؟
آیۂ فاصبحتم اندر شانِ کیست؟

از دمِ سیراب آں اُمّی لقب
لالہ رُست از ریگِ صحرائے عرب

لاقیصر و کسریٰ: تلمیح ہے مشہور حدیث کی طرف هلك قيصر فلا قيصر بعده الخ

فاصبحتم: تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف فاصبحتم بنعمته اخوانا۔

حرّیت پروردۂ آغوشِ اوست
یعنی امروزِ اُمم از دوشِ اوست

او دلے در پیکرِ آدم نہاد
او نقاب از طلعتِ آدم کشاد

ہر خداوندِ کہن را او شکست
ہر کہن شاخ از نمِ او غنچہ بست

گرمیٔ ہنگامۂ بدر و حُنین
حیدرؓ و صدیقؓ و فاروقؓ و حسینؓ

سطوتِ بانگ صلوٰت اندر نبرد
قراءتِ الصّٰفّٰت اندر نبرد

تیغِ ایّوبی نگاہِ بایزید
گنجہائے ہر دو عالم را کلید

عقل و دل را مستی از یک جامِ مے
اختلاطِ ذکر و فکرِ رومؔ و رےؔ

الصّٰفّٰت: سورۂ قرآن کا نام ہے۔

ایّوبی: سلطان صلاح الدین ایّوبی رحمۃ اللہ علیہ

بایزید: حضرت بایزید بسطامی مشاہیر اولیائے امّت سے ہیں۔

روم و رے: یعنی حضرت جلال الدین رومی اور امام فخر الدین رازی۔

علم و حکمت، شرع و دیں، نظمِ امور | اندرونِ سینہ دل ہا ناصبور
حسنِ عالم سوز الحمرا و تاج | آنکہ از قدوسیاں گیرد خراج
ایں ہمہ یک لحظہ از اوقاتِ اوست | یک تجلی از تجلیاتِ اوست
ظاہرش ایں جلوہ ہائے دلفروز | باطنش از عارفاں پنہاں ہنوز

"حمدِ بے حد مر رسولِ پاک را
آنکہ ایماں داد مشتِ خاک را" (خواجہ عطار بہ تغیر لفظی)

حق ترا برّاں تر از شمشیر کرد | ساربان را راکبِ تقدیر کرد
بانگِ تکبیر و صلوٰت و حرب و ضرب | اندراں غوغا کشادِ شرق و غرب
اے خوش آں مجذوبی و دلبردگی | آہ زیں دلگیری و افسردگی
کارِ خود را امتاں بردند بیش | تو ندانی قیمتِ صحرائے خویش

امتّتے بودی اُمم گردیدۂ — بزمِ خود را خود زہم پاشیدۂ

ہر کہ از بندِ خودی وارست، مُرد — ہر کہ با بیگانگاں پیوست، مُرد

آنچہ تو با خویش کردی کس نکرد — روحِ پاکِ مصطفےٰؐ آمد بدرد!

اے ز افسونِ فرنگی بے خبر — فتنہ ہا در آستینِ او نگر

از فریبِ او اگر خواہی اماں — اشترانش را ز حوضِ خود بران

حکمتش ہر قوم را بے چارہ کرد — وحدتِ اعرابیاں صد پارہ کرد

تا عرب در حلقۂ دامش فتاد — آسماں یک دم اماں او را نداد

عصرِ خود را بنگر اے صاحب نظر — در بدن باز آفریں روحِ عمرؓ

قوت از جمعیتِ دینِ مبیں — دیں ہمہ عزم است و اخلاص و یقیں

تا ضمیرش رازدانِ فطرت است — مردِ صحرا پاسبانِ فطرت است

از ہم پاشیدن : پراگندہ کرنا۔

ساده و طبعش عیارِ زشت و خوب   از طلوعش صد هزار انجم غروب

بگذر از دشت و در و کوه و دمن   خیمه را اندر وجودِ خویش زن

طبع از بادِ بیابان کرده تیز   ناقه را سر دِه بمیدانِ ستیز

عصرِ حاضر زادهٔ ایامِ تست   مستیٔ او از مئے گلفامِ تست

شارحِ اسرارِ او تو بودهٔ   اوّلین معمارِ او تو بودهٔ

تا به فرزندی گرفت او را فرنگ   شاهدے گردید بے ناموس و ننگ

گرچه شیرین است و نوشین است او   کج خرام و شوخ و بے دین است او

مردِ صحرا! پخته تر کن خام را

بر عیارِ خود بزن ایام را

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق

آدمیت زار نالید از فرنگ — زندگی ہنگامہ برچید از فرنگ

پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق؟ — باز روشن می شود ایامِ شرق

در ضمیرش انقلاب آمد پدید — شب گذشت و آفتاب آمد پدید

یورپ از شمشیرِ خود بسمل فتاد — زیرِ گردوں رسمِ لادینی نہاد

گرگے اندر پوستینِ برۂ — ہر زماں اندر کمینِ برۂ

مشکلاتِ حضرتِ انساں ازوست — آدمیت را غمِ پنہاں ازوست

در نگاہش آدمی آب و گل است

کاروانِ زندگی بے منزل است

رسمِ لادینی: یعنی نظامِ امورِ ریاست میں دین سے بے تعلق ہو جانا۔

ہر چہ می بینی ز انوارِ حق است — حکمتِ اشیا ز اسرارِ حق است
ہر کہ آیاتِ خدا بیند حُر است — اصلِ این حکمت ز حکمِ اُنظُر است
بندۂ مومن از و بہروز تر — ہم بہ حالِ دیگراں دل سوز تر
علم چوں روشن کند آب و گلش — از خدا ترسندہ تر گردد دلش
علمِ اشیا خاکِ ما را کیمیاست — آہ! در افرنگ تاثیرش جداست
عقل و فکرش بے عیارِ خوب و زشت — چشمِ او بے نم، دلِ او سنگ و خشت
علم ازو رسواست اندر شہر و دشت — جبرئیل از صحبتش ابلیس گشت
دانشِ افرنگیاں تیغے بدوش — در ہلاکِ نوعِ انساں سخت کوش

حکمِ اُنظُر: تلمیح ہے آیہ قرآنی کی طرف فَانظُرُ اِلَی الاِبِلِ کَیفَ خُلِقَت یعنی نظامِ فطرت کا بغور مطالعہ کرو۔

باخساں اندر جہانِ خیر و شر
در نسازد مستیٔ علم و ہنر

آہ از افرنگ و از آئینِ او
آہ از اندیشۂ لا دینِ او

علمِ حق را ساحری آموختند
ساحری نے کافری آموختند!

ہر طرف صد فتنہ می آرد نفیر
تیغ را از پنجۂ رہزن بگیر

اے کہ جاں را باز می دانی ز تن
سحرِ ایں تہذیبِ لادینے شکن

روحِ شرق اندر تنش باید دمید
تا بگردد قفلِ معنی را کلید

عقل اندر حکمِ دل یزدانی است
چوں ز دل آزاد شد شیطانی است

زندگانی ہر زماں در کشمکش
عبرت آموز است احوالِ حبش

شرعِ یورپ بے نزاعِ قیل و قال
برہ را کرد است بر گرگاں حلال

نفیر آوردن: ہجوم کرنا۔

نقشِ نو اندر جہاں باید نہاد　　از کفن دزداں، چہ امیدِ کشاد

در جنیوا چیست غیر از مکر و فن　　صید تو ایں میش و آں نخچیرِ من!

نکتہ ہا کو می نہ گنجد در سخن

یک جہاں آشوب و یک گیتی فتن!

اے اسیرِ رنگ پاک از رنگ شو　　مومنِ خود، کافرِ افرنگ شو

رشتۂ سود و زیاں در دستِ تست　　آبروئے خاوراں در دستِ تست

ایں کہن اقوام را شیرازہ بند　　رایتِ صدق و صفا را کن بلند

اہلِ حق را زندگی از قوت است　　قوتِ ہر ملت از جمعیت است

رائے بے قوت ہمہ مکر و فسوں

قوتِ بے رائے جہل است و جنوں

سوز و ساز و درد و داغ از آسیاست
هم شراب و هم ایاغ از آسیاست

عشق را ما دلبری آموختیم
شیوهٔ آدم گری آموختیم

هم هنر هم دیں ز خاکِ خاورست
رشکِ گردوں خاکِ پاکِ خاورست

وانمودیم آنچه بود اندر حجاب
آفتاب از ما و ما از آفتاب

هر صدف را گوهر از نیسانِ ماست
شوکتِ هر بحر از طوفانِ ماست

روحِ خود در سوزِ بلبل دیده ایم
خونِ آدم در رگِ گل دیده ایم

فکرِ ما جویائے اسرارِ وجود
زد نخستیں زخمه بر تارِ وجود

داشتیم اندر میانِ سینه داغ
بر سرِ راہے نهادیم ایں چراغ

اے امینِ دولتِ تہذیب و دیں
آں یدِ بیضا برآر از آستیں

خیز و از کارِ امم بکشا گره
نشهٔ افرنگ را از سر بنه

نقشے از جمعیتِ خاور فگن

واستاں خود را از دستِ اہرمن

دانی از افرنگ واز کارِ فرنگ
تا کجا در قیدِ زُنّارِ فرنگ

زخم از و نشتر از و سوزن از و
ما و جوئے خون و امیدِ رفو

خود بدانی بادشاہی قاہری است
قاہری در عصرِ ما سوداگری است

تختۂ دکاں شریکِ تخت و تاج
از تجارت نفع و از شاہی خراج

آں جہاں بانے کہ ہم سوداگر است
بر زبانش خیر و اندر دل شر است

گر تو میدانی حسابش را درست
از حریرش نرم تر کرپاسِ تست

بے نیاز از کارگاہِ او گذر
در زمستاں پوستینِ او مخر

کشتن بے حرب و ضرب آئینِ اوست
مرگہا در گردشِ ماشینِ اوست

بوریائے خود بہ قالینش مدہ
بیذقِ خود را بہ فرزینش مدہ

گوہرش تف دار و در لعلش رگ است
مشکِ ایں سوداگر از نافِ سگ است

رہزنِ چشمِ تو خوابِ مخملش
رہزنِ تو رنگ و آبِ مخملش

صد گرہ افگندہ در کارِ خویش
از قماشِ او مکن دستارِ خویش

ہوشمندے از خمِ او مے نخورد
ہر کہ خورد اندر ہمیں میخانہ مرد

وقتِ سودا خند خند و کم خروش
ما چو طفلانیم و او شکّر فروش

محرم از قلب و نگاہِ مشتری است
یا رب ایں سحر است یا سوداگری است

تاجرانِ رنگ و بو بردند سود
ما خریداراں ہمہ کور و کبود

آنچہ از خاکِ تو رُست اے مردِ حُر
آں فروش و آں بپوش و آں بخور

بیذق، فرزیں: پیادہ، وزیر (اصطلاحاتِ شطرنج) تف دار: عیب دار

آں نکو بیناں کہ خود را دیدہ اند | خود گلیمِ خویش را بافیدہ اند
اے ز کارِ عصرِ حاضر بے خبر | چرب دستیہائے یورپ را نگر
قالی از ابریشمِ تو ساختند | باز او را پیشِ تو انداختند
چشمِ تو از ظاہرش افسوں خورد | رنگ و آبِ او ترا از جا برد
وائے آں دریا کہ موجش کم تپید
گوہرِ خود را ز غواصاں خرید!

قالی : قالین
چرب دستی : کاریگری

در حضورِ رسالت مآبؐ

شب ۳ اپریل ۱۹۳۶ء کہ در دارالاقبال بھوپال بودم سید احمد خان رحمۃ اللہ را
در خواب دیدم فرمودند کہ از علالتِ خویش در حضورِ رسالتمآبؐ عرض کن

اے تو ما بیچارگاں را ساز و برگ   وارہاں ایں قوم را از ترسِ مرگ
سوختی لات و مناتِ کہنہ را   تازہ کردی کائناتِ کہنہ را
در جہانِ ذکر و فکرِ انس و جاں   تو صلوٰتِ صبح تو بانگِ اذاں
لذتِ سوز و سرور از لا الٰہ   در شبِ اندیشہ نور از لا الٰہ
نے خدا ہا ساختیم از گاو و خر   نے حضورِ کاہناں افگندہ سر
نے سجودے پیشِ معبودانِ پیر   نے طوافِ کوشکِ سلطان و میر
ایں ہمہ از لطفِ بے پایانِ تست   فکرِ ما پروردۂ احسانِ تست

ذکرِ تو سرمایهٔ ذوق و سرور   قوم را دارد به فقر اندر غیور

ای مقام و منزلِ هر راهرو   جذبِ تو اندر دلِ هر راهرو

سازِ ما بی‌صوت گردید آنچنان   زخمه بر رگ‌های او آید گران

در عجم گردیدم و هم در عرب   مصطفیٰ نایاب و ارزان بولهب

این مسلمان‌زادهٔ روشن‌دماغ   ظلمت‌آبادِ ضمیرش بی‌چراغ

در جوانی نرم و نازک چون حریر   آرزو در سینهٔ او زود میر

این غلام ابنِ غلام ابنِ غلام   حرّیتِ اندیشهٔ او را حرام

مکتب از وی جذبهٔ دین در ربود   از وجودش این قدر دانم که بود

این ز خود بیگانه این مستِ فرنگ   نانِ جو می‌خواهد از دستِ فرنگ

نان خرید این فاقه‌کش با جانِ پاک   داد ما را ناله‌های سوزناک

دانہ چیں مانندِ مرغانِ سراست
از فضائے نیلگوں نا آشناست

شیخِ مکتب کم سواد و کم نظر
از مقامِ او نداد او را خبر

آتشِ افرنگیاں بگداختش
یعنی ایں دوزخ دگرگوں ساختش

مومن و از رمزِ مرگ آگاہ نیست
در دلش لاغالب الا اللہ نیست!

تا دلِ او در میانِ سینہ مرد
می نیندیشد مگر از خواب و خورد

بہرِ یک نان نشترِ لا و نعم
منتِ صد کس برائے یک شکم

از فرنگی می خرد لات و منات
مومن و اندیشۂ او سومنات

قم باذنی گوئے او را زندہ کن
در دلش اللہ ھو را زندہ کن

لاغالب الا اللہ : یعنی اللہ کے سوا کوئی غالب نہیں۔
قم باذنی : یعنی اُٹھ میرے حکم سے۔

"ما ہمہ افسونیِ تہذیبِ غرب　　کشتۂ افرنگیاں بے حرب و ضرب

تو ازاں قومے کہ جامِ او شکست　　وانما یک بندۂ اللہ مست

تا مسلماں باز بیند خویش را

از جہانے برگزیند خویش را"

شہسوارا! یک نفس درکش عناں　　حرفِ من آساں نیاید بر زباں

آرزو آید کہ ناید تا بہ لب ؟　　می نہ گردد شوق محکومِ ادب

آں بگوید لب کشا اے دردمند　　ایں بگوید چشم بکشا لب بہ بند

گردِ تو گردد حریمِ کائنات　　از تو خواہم یک نگاہِ التفات

ذکر و فکر و علم و عرفانم توئی　　کشتی و دریا و طوفانم توئی

آہوے زار و زبون و ناتواں　　کس بہ فتراکم نہ بست اندر جہاں

اے پناہِ من حریمِ کوئے تو
من بامیدے رسیدم سوئے تو

آں نوا در سینہ پروردن کجا
وز دمے صد غنچہ وا کردن کجا

نغمۂ من در گلوئے من شکست
شعلۂ از سینہ ام بیروں نجست

در نفس سوزِ جگر باقی نماند
لطفِ قرآنِ سحر باقی نماند

نالۂ کو می نگنجد در ضمیر
تا کجا در سینہ ام ماند اسیر

یک فضائے بیکراں می بایدش
وسعتِ نُہ آسماں می بایدش

آہ زاں دردے کہ در جان و تن است
گوشۂ چشمِ تو داروئے من است

در نسازد با دوا ہا جانِ زار
تلخ و بویش بر مشامم ناگوار

کارِ ایں بیمارِ ناتواں بردہ پیش — من چو طفلاں نالم از داروئے خویش

تلخئ او را فریبم از شکر — خندہ ہا در لب بدوزد چارہ گر

چوں بصیریؒ از تو می خواہم کشود — تا بمن باز آید آں روزے کہ بود

مہرِ تو بر عاصیاں افزوں تر است — در خطا بخشی چو مہرِ مادر است

با پرستارانِ شب دارم ستیز — باز روغن در چراغِ من بریز

اے وجودِ تو جہاں را نوبہار — پرتوِ خود را دریغ از من مدار

خود بدانی قدرِ تن از جاں بود — (رومی) قدرِ جاں از پرتوِ جاناں بود

تا ز غیر اللہ نہ دارم ہیچ امید — یا مراں شمشیر گرداں یا کلید

بصیریؒ: مشہور عربی قصیدہ بُردہ کا مصنّف، یہ قصیدہ حضور رسالتمآبؐ کی نعت میں ہے۔ روایت ہے کہ بصیریؒ کا قصیدہ بارگاہِ نبویؐ میں مقبول ہُوا اور مصنّف کو فالج کی بیماری سے نجات ملی۔

فکرِ من در فہمِ دیں چالاک و چُست
تخمِ کردارے زخاکِ من نہ رُست

تیشہ ام را تیز تر گرداں کہ من
محنتے دارم فزوں از کوہ کن

مومنم از خویشتن کافر نیم
بر فسانم زن کہ بد گوہر نیم

گرچہ کشتِ عمرِ من بے حاصل است
چیزکے دارم کہ نامِ او دل است

دارمش پوشیدہ از چشمِ جہاں
کز سُمِ شبدیزِ تو دارد نشاں!

بندۂ را کو نخواہد ساز و برگ
زندگانی بے حضورِ خواجہ مرگ!

اے کہ دادی کُرد را سوزِ عرب
بندۂ خود را حضورِ خود طلب

بندۂ چوں لالہ داغے در جگر
دوستانش از غمِ او بے خبر

بندۂ اندر جہاں نالاں چوں نے
تفتہ جاں از نغمہ ہائے پے بہ پے

کاروان بگذشت و من سوزم ہنوز   در بیابان مثلِ چوبِ نیم سوز

بو کہ آید کاروانے دیگرے   اندریں دشت و درے پہناورے

جاں ز مہجوری بنالد در بدن

نالۂ من وائے من اے وائے من!

مسافر

یعنی

سیاحتِ چند روزہ افغانستان

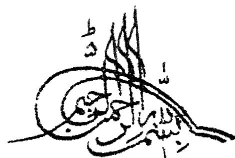
(اکتوبر ۳۳ء)

اقبال

۱۹۳۶ء

اشاعتِ اوّل ۱۹۳۴ء پنج صد

اشاعتِ دوم ۱۹۳۶ء دو ہزار

نادرِ افغاں شہِ درویش خو　　رحمتِ حق بر روانِ پاکِ او

کارِ ملت محکم از تدبیرِ او　　حافظِ دینِ مبیں شمشیرِ او

چوں ابوذر خود گداز اندر نماز　　ضربتش ہنگامِ کیں خارا گداز!

عہدِ صدیقؓ از جمالش تازہ شد!　　عہدِ فاروقؓ از جلالش تازہ شد!

از غمِ دیں دردِ دلش چوں لالہ داغ　　در شبِ خاور وجودِ او چراغ!

در نگاہش مستیٔ اربابِ ذوق　　جوہرِ جانش سراپا جذب و شوق

خسروی شمشیر و درویشی نگہ　　ہر دو گوہر از محیطِ لا الہ!

فقر و شاہی واردات مصطفٰے است!　　ایں تجلی ہائے ذاتِ مصطفٰے است!

ایں دو قوت از وجودِ مومن است
ایں قیام و آں سجودِ مومن است!

فقر سوز و درد و داغ و آرزوست
فقر را در خوں تپیدن آبروست

فقرِ نادر آخر اندر خوں تپید
آفریں بر فقرِ آں مردِ شہید!

اے صبا اے رہ نوردِ تیز گام
در طوافِ مرقدش نرمک خرام

شاہ در خواب است پا آہستہ نہ
غنچہ را آہستہ تر بکشا گرہ

از حضورِ او مرا فرماں رسید
آنکہ جانِ تازہ در خاکم دمید

سوختیم از گرمیٔ آوازِ تو
اے خوش آں قومے کہ داند رازِ تو

از غمِ تو ملتِ ما آشناست
می شناسیم ایں نواہا از کجاست!

اے بآغوشِ سحاب ما چو برق
روشن و تابندہ از نورِ تو شرق
یک زماں در کوہسارِ ما درخش
عشق را باز آں تب و تابے بہ بخش
تا کجا در بندہا باشی اسیر
تو کلیمی راہِ سینائے بگیر!

طے نمودم باغ و راغ و دشت و در | چوں صبا بگذشتم از کوہ و کمر
خیبر از مردانِ حق بیگانہ نیست | در دلِ او صد ہزار افسانہ ایست!
جادہ کم دیدم از و پیچیدہ تر | یاوہ گردد در خم و پیچش نظر
سبزہ در دامانِ کہسارش مجوے | از ضمیرش بر نیاید رنگ و بوے

سرزمینے کبکِ او شاہیں مزاج
آہوئے او گیرد از شیراں خراج!

در فضایش جرّہ بازاں تیز چنگ
لرزہ بر تن از نہیبِ شاں پلنگ!

لیکن از بے مرکزی آشفتہ روز
بے نظام و ناتمام و نیم سوز!

فرِّ بازاں نیست در پروازِ شاں
از تدرواں پست تر پروازِ شاں!

آہ قومے بے تب و تابِ حیات
روزگارش بے نصیب از واردات!

آں یکے اندر سجود ایں در قیام
کاروبارش چوں صلوٰتِ بے امام!

ریزہ ریزہ از سنگِ او مینائے او
آہ! از امروزِ بے فردائے او!

خطاب بہ اقوامِ سرحد

اے ز خود پوشیدہ خود را باز یاب — در مسلمانی حرام است ایں حجاب!
رمزِ دینِ مصطفےٰ دانی کہ چیست — فاش دیدن خویش را شاہنشہی است!
چیست دیں؟ دریافتن اسرارِ خویش — زندگی مرگ است بے دیدارِ خویش
آں مسلمانے کہ بیند خویش را — از جہانے برگزیند خویش را
از ضمیرِ کائنات آگاہ اوست — تیغِ لَا مَوْجُوْدَ اِلَّا اللہ اوست
در مکان و لامکاں غوغائے او — نُہ سپہر آوارہ در پہنائے او
تا دلش سرّے ز اسرارِ خداست — حیف اگر از خویشتن ناآشناست
بندۂ حق وارثِ پیغمبراں — او نگنجد در جہانِ دیگراں

تا جہانے دیگرے پیدا کند		این جہانِ کہنہ را برہم زند
زندہ مرد از غیرِ حق دارد فراغ		از خودی اندر وجودِ او چراغ!
پائے او محکم بزرمِ خیر و شر		ذکرِ او شمشیر و فکرِ او سپر
صبحش از بانگے کہ برخیزد زجاں		نے ز نورِ آفتابِ خاوراں!
فطرتِ او بے جہات اندر جہات		او حریم و در طوافش کائنات
ذرّہ از گردِ راہش آفتاب		شاہد آمد بر عروجِ او کتاب
فطرتِ او را کشاد از ملّت است		چشمِ او روشن سواد از ملّت است!
اندکے گم شو بقرآن و خبر		باز اے ناداں بخویش اندر نگر
در جہاں آوارہ بیچارہ		وحدتے گم کردہ، صد پارہ
بندِ غیر اللہ اندر پائے تست		داغم از داغے کہ در سیمائے تست

میرِ خیل! از مکرِ پنهانی بترس
از ضیاعِ روحِ افغانی بترس!

ز آتشِ مردانِ حق می سوزمت
نکته‌ئی از پیرِ روم آموزمت

"رزق از حق جو مجو از زید و عمر
مستی از حق جو مجو از بنگ و خمر
گِل مخور گِل را مخر گِل را مجو
زانکه گِل خوار است دائم زرد رو
دل بجو تا جاوداں باشی جواں
از تجلی چهره ات چوں ارغواں
بنده باش و بر زمیں رو چوں سمند
چوں جنازه نے که بر گردن برند!"

شکوه کم کن از سپهر لاجورد — جز بگردِ آفتابِ خود مگرد!

از مقامِ ذوق و شوق آگاه شو — ذرّه؟ صیّادِ مهر و ماه شو!

عالم موجود را اندازه کن — در جهان خود را بلند آوازه کن

برگ و سازِ کائنات از وحدت است — اندریں عالم حیات از وحدت است

درگذر از رنگ و بوہائے کہن — پاک شو از آرزوہائے کہن

ایں کہن ساماں نیرزد با دو جو — نقشبندِ آرزوئے تازه شو

زندگی بر آرزو دارد اساس — خویش را از آرزوئے خود شناس

چشم و گوش و ہوش تیز از آرزو — مشتِ خاکے لاله خیز از آرزو

ہر که تخمِ آرزو در دل نکشت — پائمالِ دیگراں چوں سنگ و خشت!

آرزو سرمایۂ سلطان و میر — آرزو جامِ جہاں بینِ فقیر

آب و گل را آرزو آدم کند	آرزو ما را ز خود محرم کند
چون شرار از خاکِ ما بر می جهد	ذرّہ را پہنائے گردوں می دہد
پورِ آذر کعبہ را تعمیر کرد	از نگاہے خاک را اکسیر کرد

تو خودی اندر بدن تعمیر کن
مشتِ خاکِ خویش را اکسیر کن

مسافر وارد می‌شود به شهر کابل و حاضر میشود بحضورِ اعلیحضرتِ شهیدؒ

شهرِ کابل! خطّۂ جنّت نظیر | آبِ حیوان از رگِ تاکش بگیر!
چشمِ صائبؔ از سوادش سرمہ چین | روشن و پائندہ باد آں سرزمیں
در ظلامِ شب سمن زارش نگر | بر بساطِ سبزہ می غلطد سحر!
آں دیارِ خوش سواد آں پاک بوم | بادِ او خوشتر ز بادِ شام و روم
آبِ او برّاق و خاکش تابناک | زندہ از موجِ نسیمش مردہ خاک

ﮥ مرزا صائب تبریزی در مدح کابل میگوید
"خوشا وقتے کہ چشم از سوادش سرمہ چیں گردد"

ناید اندر حرف و صوت اسرارِ او آفتابان خفته در کہسارِ او

ساکنانش سیرچشم و خوش گہر مثلِ تیغ از جوہرِ خود بے خبر!

قصرِ سلطانی کہ نامش دلکشاست زائران را گردِ راہش کیمیاست

شاہ را دیدم دراں کاخِ بلند پیشِ سلطانے فقیرے دردمند!

خُلقِ او اقلیمِ دلہا را کشود رسم و آئینِ ملوک آنجا نبود

من حضورِ آں شہِ والا گہر بے نوا مردے بدربارِ عمرؓ

جانم از سوزِ کلامش در گداز دستِ او بوسیدم از راہِ نیاز

پادشاہے خوش کلام و سادہ پوش سخت کوش و نرم خوے و گرم جوش

صدق و اخلاص از نگاہش آشکار دین و دولت از وجودش استوار

خاکی و از نوریاں پاکیزہ تر از مقامِ فقر و شاہی باخبر

در نگاهش روزگارِ شرق و غرب
حکمتِ او رازدارِ شرق و غرب

شهریارے چون حکیمان نکته‌دان
رازدانِ مدّ و جزرِ امتان

پرده‌ها از طلعتِ معنی کشود
نکته‌هائے ملک و دین را وانمود

گفت از آن آتش که داری در بدن
من ترا دانم عزیزِ خویشتن

ہر کہ او را از محبت رنگ و بوست
در نگاہم ہاشم و محمود اوست

در حضورِ آن مسلمانِ کریم
ہدیہ آوردم ز قرآنِ عظیم

گفتم این سرمایۂ اہلِ حق است
در ضمیرِ او حیاتِ مطلق است

اندرو ہر ابتدا را انتہاست
حیدر رضؓ را از نیروئے او خیبر کشاست

نشۂ حرفم بخونِ او دوید
دانہ دانہ اشک از چشمش چکید

گفت "نادر در جہاں بے‌چارہ بود
از غمِ دین و وطن آوارہ بود

کوہ و دشت از اضطرابم بیخبر
از غمانِ بے حسابم بیخبر

نالہ با بانگِ ھزار آمیختم
اشک با جوئے بہار آمیختم

غیرِ قرآں غمگسارِ من نہ بود
قوتش ہر باب را برمن کشود"

گفتگوئے خسروِ والانژاد
باز با من جذبۂ سرشار داد

وقتِ عصر آمد صدائے الصّلوٰت
آں کہ مومن را کند پاک از جہات

انتہائے عاشقاں سوز و گداز
کردم اندر اقتدائے او نماز

رازہائے آں قیام و آں سجود
جز بہ بزمِ محرماں نتواں کشود!

بر مزارِ شہنشاہِ بابر خلد آشیانی

بیا کہ سازِ فرنگ از نوا بر افتاد است
درونِ پردۂ او نغمہ نیست فریاد است!
زمانہ کہنہ بتاں را ہزار بار آراست
من از حرم نگذشتم کہ پختہ بنیاد است
درفشِ ملّتِ عثمانیاں دوبارہ بلند
چہ گویمت کہ بہ تیموریاں چہ افتاد است!
خوشا نصیب کہ خاکِ تو آرمید اینجا
کہ این زمین زطلسمِ فرنگ آزاد است!

هزار مرتبه کابل نکوتر از دلّی است
که آں عجوزه عروسِ هزار داماد است

درونِ دیده نگه دارم اشکِ خونیں را
که من فقیرم و ایں دولتِ خداداد است!

اگرچه پیرِ حرم وردِ لا اِلٰه دارد
کجا نگاه که برّنده تر ز پولاد است!

سفر بہ غزنی و زیارتِ مزارِ حکیم سنائیؒ

از نوازشہائے سلطانِ شہید
صبح و شامم صبح و شامِ روزِ عید

نکتہ سنجِ خاوراں ہندی فقیر
میہمانِ خسروِ کیواں سریر!

تا زِ شہرِ خسروی کردم سفر
شد سفر بر من سبک تر از حضر

سینہ بکشادم بآں بادے کہ پار
لالہ رُست از فیضِ او در کوہسار

آہ! غزنی آں حریمِ علم و فن
مرغزارِ شیر مردانِ کہن

دولتِ محمود را زیبا عروس
از حنا بندانِ او دانائے طوس!

خفتہ در خاکش حکیمِ غزنوی
از نوائے او دلِ مرداں قوی

آں حکیمِ غیب آں صاحب مقام
تُرکِ جوشِ رومی از ذکرش تمام

من ز پیدا او ز پنہاں در سرور
هر دو را سرمایہ از ذوقِ حضور

او نقاب از چہرۂ ایماں کشود
فکرِ من تقدیرِ مومن وا نمود

هر دو را از حکمتِ قرآں سبق
او ز حق گوید من از مردانِ حق

در فضائے مرقدِ او سوختم
تا متاعِ نالہ اندوختم

گفتم اے بینندۂ اسرارِ جاں
بر تو روشن ایں جہان و آں جہاں

عصرِ ما وا رفتۂ آب و گل است
اہلِ حق را مشکل اندر مشکل است

مومن از افرنگیاں دید آنچہ دید
فتنہ ہا اندر حرم آمد پدید

تا نگاہِ او ادب از دل نخورد
چشمِ او را جلوۂ افرنگ برد

اے حکیمِ غیب امامِ عارفاں
پختہ از فیضِ تو خامِ عارفاں

آنچہ اندر پردۂ غیب است گوے
بو کہ آبِ رفتہ باز آید بجوے

روحِ حکیم سنائیؒ از بہشتِ بریں جواب می دہد

رازدانِ خیر و شر گشتم ز فقر
زندہ و صاحب نظر گشتم ز فقر

یعنی آں فقرے کہ داند راہ را
بیند از نورِ خودی اللہ را

اندرونِ خویش جوید لا الٰہ
در تہِ شمشیر گوید لا الٰہ

فکرِ جاں کن چوں زناں بر تن متن
ہمچو مرداں گوے در میداں فگن

سلطنت اندر جہانِ آب و گل
قیمتِ او قطرۂ از خونِ دل

مومناں زیرِ سپہرِ لاجورد
زندہ از عشق اند و نے از خواب و خورد

می ندانی عشق و مستی از کجاست؟
ایں شعاعِ آفتابِ مصطفےٰ است

زندهٔ تا سوزِ او در جانِ تست　　این نگه دارندهٔ ایمانِ تست
باخبر شو از رموزِ آب و گل　　پس بزن بر آب و گل اکسیرِ دل
دل ز دین سرچشمهٔ هر قوت است　　دین همه از معجزاتِ صحبت است
دین مجو اندر کتب اے بے خبر　　علم و حکمت از کتب دین از نظر
بوعلی دانندهٔ آب و گل است　　بیخبر از خستگیہائے دل است
نیش و نوشِ بوعلی سینا بهل　　چاره سازیهائے دل از اہلِ دل
مصطفیٰ بحر است و موجِ او بلند　　خیز و این دریا بجوئے خویش بند
مدّتے بر ساحلش پیچیدهٔ　　لطمه ہائے موجِ او نادیدهٔ!
یک زماں خود را بدریا درفگن　　تا روانِ رفته باز آید بتن
اے مسلماں جز براهِ حق مرو　　نا امید از رحمتِ عامے مشو

پردہ بگذار آشکارائی گزیں
تا بہ لرزد از سجودِ تو زمیں

دوش دیدم فطرتِ بیتاب را
روحِ آں ہنگامۂ اسباب را

چشمِ او بر زشت و خوبِ کائنات
در نگاہِ او غیوبِ کائنات

دستِ او با آب و خاک اندر ستیز
آں بہم پیوستہ و ایں ریز ریز

گفتمش در جستجوئے کیستی؟
در تلاشِ تار و پوئے کیستی؟

گفت از حکمِ خدائے ذوالمنن
آدمے نو سازم از خاکِ کہن

مشتِ خاکے را بصد رنگ آزمود
پے بہ پے تابید و سنجید و فزود

آخر او را آب و رنگِ لالہ داد
لا الٰہ اندر ضمیرِ او نہاد

باش تا بینی بہارِ دیگرے
از بہارِ پاستاں رنگیں ترے

ہر زماں تدبیرہا دارد رقیب
تا نگیری از بہارِ خود نصیب

بر درونِ شاخِ گل دارم نظر　　غنچه ہا را دیده ام اندر سفر!

لاله را در وادی و کوه و دمن　　از دمیدن باز نتواں داشتن

بشنود مردے که صاحب جستجو است

نغمه را کو ہنوز اندر گلو است!

بر مزارِ سلطان محمودِ علیہ الرحمۃ

خیزد از دل نالہ ہا بے اختیار
آہ! آں شہرے کہ اینجا بود پار!

آں دیار و کاخ و کو ویرانہ ایست
آں شکوہ و فال و فر افسانہ ایست

گنبدے! در طوفِ او چرخِ بریں
تربتِ سلطانِ محمود است ایں!

آنکہ چوں کودک لب از کوثر بشست
گفت در گہوارہ نامِ او نخست

برقِ سوزاں تیغِ بے زنہارِ او
دشت و در لرزندہ از یلغارِ او

زیرِ گردوں آیتِ اللہ تربتش
قدسیاں قرآں سرا بر تربتش

شوخئ فکرم مرا از من ربود
تا نبودم در جہانِ دیر و زود

رخ نمود از سینہ ام آں آفتاب
پردگیہا از فروغش بے حجاب

مہرِ گردوں از جلالش در رکوع
از شعاعش دوش می گردد طلوع

وا رہیدم از جہانِ چشم و گوش
فاش چوں امروز دیدم صبحِ دوش

شہرِ غزنیں، یک بہشتِ رنگ و بو
آبجوہا نغمہ خواں در کاخ و کو

قصرہائے او قطار اندر قطار
آسماں با قبّہ ہایش ہم کنار

نکتہ سنجِ طوس را دیدم ببزم
لشکرِ محمود را دیدم برزم

روح سیرِ عالمِ اسرار کرد
تا مرا شوریدۂ بیدار کرد

آں ہمہ مشتاقی و سوز و سرور
در سخن چوں رندِ بے پروا جسور

تخمِ اشکے اندراں ویرانہ کاشت
گفتگوہا با خدائے خویش داشت

تا نبودم بے خبر از رازِ او
سوختم از گرمیٔ آوازِ او

مناجاتِ مردِ شوریدہ در ویرانۂ غزنی

لالہ بہرِ یک شعاعِ آفتاب
دارد اندر شاخ چندیں پیچ و تاب

چوں بہار او را کند عریان و فاش
گویدش جز یک نفس اینجا مباش!

ہر دو آمد یک نگر را ساز و برگ
من ندانم زندگی خوشتر کہ مرگ!

زندگی پیہم مصافِ نیش و نوش
رنگِ نظم امروز را از خونِ دوش!

الاماں از مکرِ ایّام الاماں

الاماں از صبح و از شام الاماں!

اے خدائے نقشبندِ جان و تن
با تو ایں شوریدہ دارد یک سخن

فتنہ ہا دیدم دریں دیرِ کہن
فتنہ ہا در خلوت و در انجمن

عالم از تقدیرِ تو آمد پدید   یا خدائے دیگرا او را آفرید!

ظاہرش صلح و صفا باطن ستیز   اہلِ دل را شیشۂ دل ریزریز!

صدق و اخلاص و صفا باقی نماند   "آں قدح بشکست و آں ساقی نماند"

چشمِ تو بر لالہ رویانِ فرنگ   آدم از افسونِ شاں بے آب و رنگ

از کہ گیرد ربط و ضبط ایں کائنات؟   اے شہیدِ عشوۂ لات و منات!

مردِ حق آں بندۂ روشن نفس   نائبِ تو در جہاں او بود و بس

او بہ بندِ نفقہ و فرزند و زن   گر توانی سومناتِ او شکن

ایں مسلماں از پرستارانِ کیست؟   در گریبانش یکے ہنگامہ نیست!

سینہ اش بے سوز و جانش بے خروش   او سرافیل است و صورِ او خموش!

قلبِ او نامحکم و جانش نژند   در جہاں کم لائے او ناارجمند

در مصافِ زندگانی بے ثبات
دارد اندر آستیں لات و منات

مرگ را چوں کافراں داند ہلاک
آتشِ او کم بہا مانندِ خاک!

شعلۂ از خاکِ او باز آفریں
آں طلب آں جستجو باز آفریں

باز جذبِ اندروں او را بدہ
آں جنونِ ذوفنوں او را بدہ

شرق را کن از وجودش استوار
صبحِ فردا از گریبانش برار!

بحرِ احمر را بچوبِ او شگاف
از شکوہش لرزۂ افگن بہ قاف!

قندھار و زیارتِ خرقۂ مُبارک

قندھار آں کشورِ مینو سواد　　اہلِ دل را خاکِ او خاکِ مراد

رنگ ہا بو ہا ہوا ہا آب ہا　　آب ہا تابندہ چوں سیماب ہا

لالہ ہا در خلوتِ کہسار ہا　　نار ہا یخ بستہ اندر نار ہا

کوئے آں شہر است ما را کوئے دوست!　　ساربان بربند محمل سوئے دوست

می سرایم دیگر از یاران نجد

از نوائے ناقہ را آرم بوجد!

غزل

از دیرِ مغاں آیم بے گردشِ صہبا مست!
در منزلِ لاؔ بودم از بادۂ الّا مست!

دانم کہ نگاہِ او ظرفِ ہمہ کس بیند
کرد است مرا ساقی از عشوہ و ایما مست!

وقت است کہ بکشایم میخانۂ رومیؔ باز
پیرانِ حرم دیدم در صحنِ کلیسا مست!

ایں کارِ حکیمے نیست، دامانِ کلیمے گیر
صد بندۂ ساحل مست، یک بندۂ دریا مست!

دل را بچمن بردم از بادِ چمن افسرد

میرد بہ خیابانہا این لالۂ صحرامست!

از حرفِ دلآویزش اسرارِ حرم پیدا

دی کافرکے دیدم در وادیٔ بطحا مست!

سینا است کہ فاران است؟ یارب چہ مقام است ایں؟

ہر ذرّۂ خاکِ من چشمے است تماشا مست!

خرقۂ آں "برزخٌ لایبغیان" ° دیدمش در نکتۂ "لی خرقتان" °

دینِ او آئینِ او تفسیرِ کل در جبینِ او خطِ تقدیرِ کل

° برزخ لایبغیان: تلمیح بآیۂ قرآن

° لی خرقتان الفقر والجهاد - حدیث

عقل را او صاحبِ اسرار کرد   عشق را او تیغِ جوہر دار کرد

کاروانِ شوق را او منزل است   ما ہمہ یک مشت خاکیم او دل است

آشکارا دیدنش اسرائے ماست   در ضمیرش مسجدِ اقصائے ماست

آمد از پیراہنِ او بوئے او   داد ما را نعرۂ اللہ ھو

با دلِ من شوقِ بے پروا چہ کرد!   بادۂ پُرزور با مینا چہ کرد!

رقص اندر سینہ از زورِ جنوں   تا ز راہِ دیدہ می آید بروں!

گفت من جبریلم و نورِ مبیں   پیش ازیں او را ندیدم این چنیں!

شعرِ رومی خواند و خندید و گریست   یا رب این دیوانۂ فرزانہ کیست!

در حرم با من سخن رندانہ گفت   از مے و مُغ زادہ و پیمانہ گفت

ہ اسرائے، تلمیح بآیۂ قرآنی

گفتمش این حرفِ بیباکانہ چیست　　　لب فرو بند این مقامِ خامشی است

من ز خونِ خویش پروردم ترا　　　صاحبِ آہِ سحر کردم ترا

باز یاب این نکتہ را اے نکتہ رس　　　عشقِ مرداں ضبطِ احوال است و بس

گفت عقل و ہوش آزارِ دل است!　　　مستی و وارفتگی کارِ دل است!

نعرہ ہا زد تا فتاد اندر سجود

شعلۂ آوازِ او بود، او نبود!

بر مزارِ حضرتِ احمد شاہ بابا علیہ الرحمۃ

مؤسّسِ ملّتِ افغانیہ

تربتِ آں خسروِ روشن ضمیر
از ضمیرش ملّتے صورت پذیر

گنبدِ او را حرم داند سپہر
با فروغ از طوفِ او سیمائے مہر

مثلِ فاتح° آں امیرِ صف شکن
سکّہ زد ہم با قلیمِ سخن

ملّتے را داد ذوقِ جستجو
قدسیاں تسبیح خواں بر خاکِ او

از دل و دستِ گہر ریزے کہ داشت
سلطنت ہا برد و بے پروا گذاشت!

نکتہ سنج و عارف و شمشیر زن
روحِ پاکش با من آمد در سخن

° فاتح: سلطان محمد فاتح فاتح قسطنطنیہ

گفت می دانم مقامِ تو کجاست　　نغمۂ تو خاکیاں را کیمیاست

خشت و سنگ از فیضِ تو دارائے دل　　روشن از گفتارِ تو سینائے دل

پیشِ ما اے آشنائے کوئے دوست　　یک نفس بنشیں کہ داری بوئے دوست

اے خوش آں کو از خودی آئینہ ساخت　　و ندراں آئینہ عالم را شناخت

پیر گردید ایں زمین و ایں سپہر　　ماہ کور از کورِ چشمیہائے مہر

گرمیٔ ہنگامۂ می بایدش　　تا نخستیں رنگ و بو باز آیدش

بندۂ مومن سرافیلی کند　　بانگِ او ہر کہنہ را برہم زند

اے ترا حق دادِ جانِ ناشکیب　　تو ز سرِّ ملک و دیں داری نصیب

فاش گو با پورِ نادر فاش گوے

باطنِ خود را بہ ظاہر فاش گوے

خطاب بہ پادشاہِ اسلام اعلیٰحضرت ظاہر شاہ

اَیَّدَہُ اللہُ بِنَصرِہٖ

اے قبائے پادشاہی بر تو راست — سایۂ تو خاکِ ما را کیمیاست

خسروی را از وجودِ تو عیار — سطوتِ تو ملک و دولت را حصار

از تو اے سرمایۂ فتح و ظفر — تختِ احمد شاہ را شانے دگر

سینہ ہا بے مہرِ تو ویرانہ بہ — از دل و از آرزو بیگانہ بہ

آنکہ گوں تیغے کہ داری در کمر — نیم شب از تابِ او گردد سحر

نیک می دانم کہ تیغِ نادر است — من چہ گویم باطنِ او ظاہر است

حرفِ شوق آوردہ ام از من پذیر
از فقیرے رمزِ سلطانی بگیر

اے نگاہِ تو ز شاہیں تیز تر | گردِ ایں ملکِ خداداد ے نگر
ایں کہ می بینیم از تقدیر کیست؟ | چیست آں چیزے کہ می بایست و نیست؟
روز و شب آئینۂ تدبیرِ ماست | روز و شب آئینۂ تقدیرِ ماست
با تو گویم اے جوانِ سخت کوش | چیست فردا؟ دخترِ امروز و دوش!
ہر کہ خود را صاحبِ امروز کرد | گردِ او گردد سپہرِ گرد گرد
او جہانِ رنگ و بو را آبروست | دوش ازو امروز ازو فردا ازوست!
مردِ حق سرمایۂ روز و شب است | زاں کہ او تقدیرِ خود را کوکب است
بندۂ صاحب نظر پیرِ امم | چشمِ او بینائے تقدیرِ امم
از نگاہش تیز تر شمشیر نیست | ما ہمہ نخچیر او نخچیر نیست!
لرزد از اندیشۂ آں پختہ کار | حادثات اندر بطونِ روزگار!

چوں پدر اہلِ ہنر را دوست دار　　بندهٔ صاحب نظر را دوست دار

ہمچو آں خلد آشیاں بیدار زی　　سخت کوش و پُردم و کرّار زی

می شناسی معنیٔ کرّار چیست؟　　ایں مقامے از مقاماتِ علیؓ است

امتاں را در جہانِ بے ثبات　　نیست ممکن جز بکرّاری حیات

سرگذشتِ آلِ عثماں را نگر　　از فریبِ غربیاں خونیں جگر

تا ز کرّاری نصیبے داشتند　　در جہاں دیگر علم افراشتند

مسلمِ ہندی چرا میداں گذاشت؟　　ہمتِ او بوئے کرّاری نداشت!

مشتِ خاکش آنچناں گردید سرد　　گرمیٔ آوازِ من کارے نکرد!

ذکر و فکرِ نادری در خونِ تست　　قاہری با دلبری در خونِ تست

اے فروغِ دیدهٔ برنا و پیر　　سرِّ کار از ہاشم و محمود گیر

هم ازاں مردے کہ اندر کوہ و دشت — حق ز تیغِ او بلند آوازہ گشت
روزہا شب ہا تپیدن می تواں — عصرِ دیگر آفریدن می تواں
صد جہاں باقی است در قرآں ہنوز — اندر آیاتش یکے خود را بسوز
باز افغاں را ازاں سوزے بدہ — عصرِ او را صبحِ نو روزے بدہ
ملتے گم گشتۂ کوہ و کمر — از جبینش دیدہ ام چیزے دگر
زانکہ بود اندر دلِ من سوز و درد — حق ز تقدیرش مرا آگاہ کرد
کار و بارش را نکو سنجیدہ ام — آنچہ پنہاں است پیدا دیدہ ام
مردِ میداں زندہ از اللہ ھوست — زیرِ پائے او جہانِ چار سوست!
بندۂ کو دل بغیر اللہ نہ بست — می تواں سنگ از زجاجِ او شکست

؎ والا حضرت شاہ ولی خان

او نگنجد در جهانِ چون و چند		تهمتِ ساحل بایں دریا مبند

چوں ز روئے خویش برگیرد حجاب
او حساب است او ثواب است او عذاب!

برگ و سازِ ما کتاب و حکمت است		ایں دو قوت اعتبارِ ملّت است

آں فتوحاتِ جهانِ ذوق و شوق		ایں فتوحاتِ جهانِ تحت و فوق

ہر دو انعامِ خدائے لایزال		مومناں را آں جمال است ایں جلال!

حکمتِ اشیا فرنگی زاد نیست		اصلِ او جز لذّتِ ایجاد نیست

نیک اگر بینی مسلماں زادہ است		ایں گہر از دستِ ما افتادہ است

چوں عرب اندر اروپا پر کشاد		علم و حکمت را بنا دیگر نہاد

دانہ آں صحرا نشیناں کاشتند		حاصلش افرنگیاں برداشتند

این پری از شیشهٔ اسلافِ ماست
بازصیدش کن که او از قافِ ماست

لیکن از تهذیبِ لادینی گریز
زان که او با اہلِ حق دارد ستیز

فتنه ہا این فتنه پرداز آورد
لات و عزّیٰ در حرم باز آورد

از فسونش دیدهٔ دل نابصیر
روح از بے آبیٔ او تشنه میر!

لذتِ بیتابی از دل می برد
بلکه دل زین پیکرِ گِل می برد

کہنه دُزدے غارتِ او برملاست
لاله می نالد که داغِ من کجاست!

حق نصیبِ تو کند ذوقِ حضور
باز گویم آنچه گفتم در زبور

"مُردن و ہم زیستن اے نکته رس
این ہمه از اعتبارات است و بس"

مردِ کر سوزِ نوا را مردهٔ
لذّتِ صوت و صدا را مردهٔ

پیشِ چنگے مست و مسرور است کور
پیشِ رنگے زنده در گور است کور

روح با حق زنده و پاینده است
ورنه ایں را مرده آں را زنده است

آنکه حیٌّ لایموت آمد حق است
زیستن با حق حیاتِ مطلق است

ہر که بے حق زیست جز مردار نیست
گرچه کس در ماتمِ او زار نیست"

بر خور از قرآں اگر خواہی ثبات — در ضمیرش دیدہ ام آبِ حیات

می دہد ما را پیامِ لاتخف — می رساند بر مقامِ لاتخف

قوتِ سلطان و میر از لاالٰہ — ہیبتِ مردِ فقیر از لاالٰہ

تا دو تیغِ لا و اِلّا داشتیم — ماسوا اللہ را نشاں نگذاشتیم!

خاوراں از شعلۂ من روشن است — اے خنک مردے کہ در عصرِ من است

از تب و تابم نصیبِ خود بگیر — بعد ازیں ناید چو من مردِ فقیر!

گوہرِ دریائے قرآں سفتہ ام — شرحِ رمزِ صِبْغَۃَ اللّٰہ گفتہ ام

با مسلماناں غمے بخشیدہ ام — کہنہ شاخے را نمے بخشیدہ ام

عشقِ من از زندگی دارد سراغ — عقل از صہبائے من روشن ایاغ

نکتہ ہائے خاطر افروزے کہ گفت؟ — با مسلماں حرفِ پُرسوزے کہ گفت؟

همچو نے نالیدم اندر کوہ و دشت | تا مقامِ خویش بر من فاش گشت

حرفِ شوق آموختم واسوختم | آتشِ افسردہ باز افروختم!

با من آہِ صبحگاہے دادہ اند | سطوتِ کوہے بکاہے دادہ اند

دارم اندر سینہ نورِ لا الٰہ! | در شرابِ من سرورِ لا الٰہ!

فکرِ من گردوں مسیر از فیضِ اوست | جوے ساحل ناپذیر از فیضِ اوست!

پس بگیر از بادۂ من یک دو جام

تا درخشی مثلِ تیغِ بے نیام!

